

Муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге чери
Тыва Республиканын Таңды кожуунуң Кызыл-Арыг
ортумак ниити өөредилге школазы

Директорнуң өөредилге
талазы-биле оралакчызы
чопшээрээн.

_____/Донгак И.А./
“ ” _____ 2023 ч.

_____/Митей Д.Э./
_____ 2023 ч.

**2023-2024 өөредилге чылында
“Тыва дыл” эртеминге
АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА**

Башкызы: Тыва дыл болгаш чогаал башкызы Куулар Долаана Доржуевна
Класс: 10

Кызыл-Арыг суур, 2023 ч.

Тайылбыр бижик

Бо программаны Тыва республиканың Өөрөдилге яамызынын «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. Куруне стандарты. 5-11 класстарга оорөдилге программалары» деп 2008 чылда үнген программазынга үндезилеп кылган.

Тыва дыл эртемниң школаның өөрөдилге планында туружу

Федералдыг базистиг өөрөдилге планында Россия Федерациязының бүгү-ле школаларына төрөөн дылды албан өөренири көрдүнген. Ооң иштинде федералдыг күрүнениң өөрөдилге стандарттарының (ФКӨС-түн) негелдезин ёзугаар 10 класска тыва дылга неделяда 2 шак көрдүнген. Чылда ниитизи-биле 68 шактын дургузунда уруглар ук эртемни өөренир.

10-гу класска “Тыва дыл” эртемни шингээттингенинин түннелдери:

Бот-тускайлан түннелдер:

Кижизидилге ажылынын кол угланыышкыннары:

1. Хамааты мозу-будуш кижизидилгези.
2. Торөөн чуртунга, торел чонунга чоок болурунга кижизидер.
3. Мозу-будуш, сагыш-сеткил кижизидилгези.
4. Чараш чуулду эскерип билиринге кижизидер.
5. Куш-шыдалдыг, кадык болурунга кижизидери.
6. Куш-ажыл кижизидилгези.
7. Экологтук кижизилге.
8. Эртемни шинчилеп, унелеп билиринге кижизидери.

Тыва школаларга азы класстарга, өске-даа өөрөдилге черлеринге төрөөн дылды өөрөдири уругларның угаан-медерелин сайзырадырунга, оларны эки мөзү-шынарга кижизидеринге хөй-хөй таарымчалыг аргаларлыг. Төрөөн дылын шингээдип алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни чедииникини билип албышаан, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерни калбартып, улуг салгалдың байлак дуржулгазын ажыглап билиринге чаңчыктырар.

Программаның кол угланыышкыны дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган:

- өөреникчилерге синтаксиске тодаргай билиглерни бээр, алган билиглерни практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин болгаш чаңчылдарын хевирлээр;
- алган теориялыг билиглеринге даянып, программа негелдезинге дүүштүр боттарының бодалдарын аас болгаш бижимел-биле харылзаалыг илередириниң мергежилдери-биле чепсеглээр;
- өөреникчилерни литературлук дылдың нормаларына чаңчыктырар, оларның сөс курлавырын байыдар болгаш чугаазының культуразын бедидер;
- өөреникчилерниң ниитилел амыдыралына дылдың ужур-дузазының, хөгжүлдезиниң дугайында база тыва дылдың өске дылдарның аразында ээлеп турар чериниң дугайында бөдүүн билиглер-биле таныштырар.
- оларның логиктиг боданыышкынының сайзыраарына идиг бээр, чугаазын сайзырадыр;
- төрөөн дылынга камныг болгаш хандыкшылдыг болурун хайныкшыдар, дылдың байлаан шингээдип алырынга өөреникчилерниң сонуургалын күштелдирер;
- өөреникчилерни патриотизмниң болгаш интернационализмниң ёзунга кижизидер;
- ном болгаш билиглерниң өске-даа үндезиннери-биле ажылдаарына өөреникчилерни чаңчыктырар;
- оларны боттары боданып өөрениринге чаңчыктырар;
- шын, медерелдиг, аянныг номчуурунун мергежилдерин сайзырадыр;
- төрөөн дыл кичээлдерин өөреникчилерниң мөзү-шынар, күш-ажыл болгаш эстетика талазы-биле кижизидилгезин боттандыраарына бүрүнү-биле ажыглаар;

- өөреникчини харысалгалыг болурунга, өөредилгениң болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумун сагырынга кижизидер.

Төрээн дыл болгаш литература кичээлдеринге өөреникчилерниң хандыкшылын, сонуургалын чедип алырда ханы уткалыг болгаш уран-чечен шынарлыг сөзүглелдерни ажыглаары, башкының чугаазының үлегерлиг болуру, хөй янзы методиктиг аргаларны, көргүзү дериглелдерин – таблицаларны, схемаларны, чуруктарны, боттуг чүвөлөрни болгаш өөредилгениң техниктиг херекселдерин ажыглаары эргежок чугула. Олар өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдар, аас болгаш бижимел чугаазын идепкейжидер, эстетиктиг кижизидилгениң айтырыгларын шиитпирлээринге дузалаар. Өөредилге номнарынга методиктиг удуртулгалар болгаш өске-даа методиктиг дузаламчы ажылдарның башкының холунга турары албан.

Тыва дыл кичээлдеринге чорудар ажылдарның кол угланышыкынар:

Тыва дыл кичээлдеринге өөредилге болгаш кижизидилге ажылын чаңгыс аай, тудуш харылзаалыг чорудары – программаның база бир кол негелдези.

Тыва дыл курузунун янзы-бүрү бөлүктөрүн өөредип тура, дыл дээрге кижилерниң аразында харылзажырының эң чугула чепсээ дээрзин, төрээн дылының байлак сөс курлавырлыгын, ооң кижизидилгениң амыдыралынга ужур-дузанын практика кырында көргүзери чугула.

Тыва дыл башкылаашкынының бир кол угланышыкыны – өөреникчилерниң билиглерни быжыг болгаш медреселдиг шингээди алырын чедип алыры. Теоретиктиг билиглерни шингээди алыры-биле кады өөреникчилер төрээн чугаазын сайзырадыр. Ол чүл дээрге чаа-чаа сөстөрү, фразеологизмнерни шингээди алыр, дылдың уран аргаларын (эпитет, метафора, деңнелге, ...), синонимнерни, антонимнерни, сөстүң утказын көжүрүп ажыглаарынга мергежири, морфологтуг янзы-бүрү хевирлерни болгаш вариантыларны, синтаксистиг синонимнерни, чүүл-бүрү бүдүштүг домактарны ажыглап билир, чугааның аялгазының хөй янзы аргаларын болур-чогууру-биле ажыглаар, бодалды, сеткил-сагышты, миннишикни илередир дылды чедимчелиг ажыглаарын чедип алыр.

Теоретиктиг билиглерни өөреникчилерге дыл болуушкуннарын анализтеп, деңнеп, бөлүктөп тургаш, фонетиктиг, морфологтуг, синтаксистиг, орфографтыг, пунктуастыг болгаш өске-даа сайгарылгаларны үргүлчү чорудуп тургаш шингээттирер.

Башкының ажылының база бир угланышыкыны – шын бижилгениң чаңчылдарын шингээттирери. Орфографтыг болгаш пунктуасыг дүрүмнерни өөреникчилер билип, сактып алырындан аңгыда, оларны боттарының чижектери-биле бадыткап шыдаарын, ук дүрүмнерни практика кырынга ажыглап билирин чедип алыры чугула.

Ажылчын программа ниитизи-биле 68 шакка кылдырган (чедиликте 2 шак).

10-гу класска тыва дыл эртемниң допчузу

№	Программанын материалы	Ниити шагы	Эртемниң унезин билип алыры
1	Грамматиктиг материалды өөредиринге	88	1,2,3,4,5,6,7,8
2	Хыналда ажылдар, диктант	5	1,2,3,6
3	Эдертиг	1	1,2,3
4	Чогаадыг	2	2,3,7
5	Чугаа сайзырадылгазынга	3	2,3,6
6	Катаптаашкын	4	1,2,3,6
Ниитизи-биле		103ш	

10-ГУ КЛАССТЫҢ ТЫВА ДЫЛ КИЧЭЭЛДЕРИНИҢ

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫНЫ

№	Кичээлдің темазы	Шагы	Хүнү		Тайылбыр ы
			план	факт	
Дыл дугайында билиг					
1	Кирилде кичээл. Тыва дыл- турк дылдарнын бирээзи.				
2	Оске турк дылдарнын аразында тыва дылдын туружу.				
3	Тыва дылдын ниитилел хулээлгелери.				
4	Орхон- енисей бижии- турктернин огбелеринин бижии				
5	Бижиктиг тураскаалдарнын шыгжаттынганы.				
6	Бижмел тураскаалдарнын хевирлери болгаш жанрлары.				
7	Амгы тыва дылдын ажыглаттынып турар хевирлеринин дугайында билиг.				
8	Тыва дылдын диалектилеринин болуктээшкини.				
Лексика болгаш фразеология.					
9	Состүң утказы, уткаларынын аразында харылзаалар				
10	Сөстүң лексиктиг болгаш грамматиктиг уткалары.	1	03.09		
11	Сөстүңдорт, доора, көжүрген утказы.				
12	Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстер.				
13	Хыналда ажыл	1	22.09		
14	. Сөстерниң уткалыг харылзааларынын аайы-биле бөлүктери: омонимнер, оон хевирлери	1	24.09		
15	Омонимнер, оон хевирлери	1	29.09		
16	Синонимнер, оларнын язылары	1	01.10		
17	Антонимнер.	1	06.10		
18	Лексиканын тывылган угунун аайы-биле бөлүктээри.	1	08.10		
19	Ниити түрк лексика.	1	13.10		
20	Үлегерлээн лексика. Моол дылдан үлегерлээн сөстер.				
21	Орус дылдан болгаш орус дылды дамчыштыр үлегерлээн сөстер.				
22	Лексиканы ажыглалынын аайы-биле бөлүктээри.	1	15.10		
23	Ховар ажыглалдын сөстери. Эргижирээн сөстер				

24	Неологизмнер				
25	Кызыгаарлыг ажыглалдын сөстери.				
26	Терминнер болгаш мергежил сөстери (профессионализмнер).				
27	Жаргонизмнер.				
28	Диалектизмнер.				
29	Онзагайажыглалдыг сөстөр: табу, эвфемизмнер.				
30	Тыва ономастика.	1	20.10		
31	Эдертиг «Тывызыксыг тыва дылым»	1	22.10		
32	Фразеология.				
33	Тыва лексикография.	1	27.10		
Фонетика, графика, орфоэпия (шын адалга)					
34	Ажык болгаш ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени	1	29.10		
35	Ажык үннернин аяннажылгазы (сингармонизм).	1	10.11		
36	Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени				
37	Үннерниң каттыжар ниити дүрүмнери.	1	12.11		
38	Үннерниң чидери болгаш оон түңнелдери.				
39	Сөс иштинге туружунуң аайы-биле үннерниң өскерли бээри.				
40	Протеза, эпентеза, эпитеза.				
41	Графика. Алфавит				
42	Кадыг(ь), чымчак(ь) мдемдектерни хереглээри.				
43	Слог. Тыва дылда слогтуң хевирлери.				
44	Ударение.				
45	Орфоэрия (шын адалга)				
46	Состун шын кожуреринин дуруму.				
47	Катаптаашкын «Фонетика. Графика. Орфоэпия»				
48	Ханалда диктант				
Сос тургузуу болгаш сос чогаадылгазы.					
49	Состернин уткалыг кезектери (морфемалар)				
50	Кожумактарнын вариантылыг болуру	1	17.11		
51	Дус дугайында билиг	1	19.11		
52	Хевир тургузар кожумактар.	1	24.11		
53	Оскертилге кожумактары	1	26.11		
Сос тургузуу болгаш чогаадылгазы					
54	Состернин уткалыг кезектери (морфемалар)				
55	Кожумактарнын вариантылыг болуру				
56	Дос дугайында билиг				
57	Хевир тургузар кожумактар				
58	Оскертилге кожумактары				
Сос чогаадылгазы					
59	Морфологтуг арга.				
60	Синтаксистиг арга				
61	Хураангайлаашкын аргазы.				
62	Сос чогаадылгазынга катаптаашкын				
63	Хыналда ажыл				
Грамматика. Морфология					

64	Чугаа кезектери				
65	.Тускай чугаа кезектери				
66	Чуве ады				
67	Чуве адынын бичеледир- чассыдар хевири				
68	Чуве адынын оскерлир хевирлери				
69	Чуве адынын сан хевирлери				
70	Чуве адынын падеж хевири				
71	Ч/с.Янзы-бүрү материалдарга даянып,«Тываның тос чүзүн малының төөгүзү»деп темага тыва инек,тыва аът,тыва ыт дугайында кыска чурт-шинчилел ажылының түңнелин бжижири.				
72	Демдек адының грамматиктиг утказы,синтаксистиг ролю.				
73	Сан адының грамматиктиг утказы,морфологтут демдектери болгаш синтаксистиг ролю				
74	Санаттарының бөлүктери,оларның кожумактарын шын бжижири.				
75	Чогаадыг:Бодунуң ада-өгбезиниң ук-төөгүзүнге болгаш адын кым,ынчаар адаанының, төрүттүнген чериниң дугайында кыска шинчилелдеринге даянып,«Бодум дугайында»деп темага чогаадыг-тоожуушкунну бжижири.				
76	Кылыг сөзүнүң грамматиктиг утказы,морфологтут демдектери, синтаксистиг ролю.Кылыг сөстериниң тургустунары				
77	Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери(залог,вид болгаш болур, болбас хевирлери),оларның кожумактарын шын бжижири.				
78	Причастиелер.Причастиелигб өлүглелдер, оларга бижик демдектери.				
79	Деепричастиелер.Деепричастиелиг бөлүглелдер,оларга бижик демдектери				
80	Наклонение,ооңхевирлери.				
81	Болуушкун наклонениезиниң үелери.				
82	Эрткен уе хевирлери				
83	Амгы уелер				
84	Келир уелер				
85	Дужаал наклонениези				
86	Ч/с.Албан-херек бижиктериниң чижектерин сайгарары. Көдээ ажыл-агый талазы-биле мурнакчы ажылчын кижиден интервью алыры.				
87	Хыналда ажыл				
88	Чопшээрел наклонениези				
89	Даар наклонение				
90	Кызыгаарлаар наклонение				
91	Кылыг созунге катаптаашкын				
92	Наречие. Наречиениң грамматиктиг утказы, синтаксистиг ролю.				
93	Аторнунуң грамматиктиг утказы, морфологтут демдектери болгаш синтаксистиг ролю.Ат оруннарының бөлүктери,оларны шын бжижири.				

94	Арыннын ат оруннары				
95	Айтылганын ат оруннары				
96	Айтырыгнын ат оруннары				
97	Годаргай ат оруннары				
98	Годаргай эвес ат оруннары				
99	Тускай чугаа кезектеринге катаптаашкын				
100	Хыналда диктант				
101	Дузалал чугаа кезектери				
102	Эдеринчилерболгашдузалалаттар.				
103	Эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр				

